МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

ГВОЗДЕЦЬКА МАРІЯ АНДРІЇВНА

УДК 02:[017-028.42:094:003.349](477)(043.3)

НАУКОВІ КАТАЛОГИ КИРИЛИЧНИХ СТАРОДРУКІВ ЯК СКЛАДНИК БІБЛІОГРАФІЇ КНИЖКОВИХ ПАМ'ЯТОК

27.00.03 – Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата наук із соціальних комунікацій

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Роботу виконано у Київському національному університеті культури і мистецтв Міністерства освіти і науки України, м. Київ.

Науковий керівник: кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент **Парфенюк Ігор Миколайович**, Київський національний університет культури і мистецтв, доцент кафедри інформаційної діяльності та зв'язків з громадськістю.

Офіційні опоненти: доктор наук із соціальних комунікацій, професор, **Добровольська Вікторія Василівна,** Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, в. о. завідувача кафедри арт-менеджменту та івент-технологій;

кандидат історичних наук, доцент **Прокопенко Лілія Сергіївна**, Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого, головний бібліотекар науково-дослідного відділу.

Захист відбудеться 20 грудня 2024 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.807.04 у Київському національному університеті культури і мистецтв за адресою: 01601, м. Київ, вул. Євгена Коновальця, 36.

Із дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Київського національного університету культури і мистецтв за адресою: 01601, м. Київ, вул. Євгена Коновальця, 36.

Автореферат розіслано 20 листопада 2024 р.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обгрунтування вибору теми дослідження. Серед духовної спадщини людства визначальну роль відіграють давні книги – рукописні, друковані, що трансформують і передають інтелектуальні, культурні, освітні здобутки прийдешнім поколінням. Окремим сегментом книжкового надбання є стародруки, надруковані кириличним шрифтом для східних і південних слов'ян й румунів, кириличні видання стали основою книжкової спадщини давніх українців.

Для вивчення стародрукованих кириличних пам'яток важливим є їх облік, каталогізація й науковий опис – процеси створення наукових каталогів кириличних стародруків, які дають змогу не лише систематизувати ці пам'ятки, а й сприяють їх збереженню для нащадків, комплексному вивченню в контексті історії книги, бібліографії стародруків, історії культури, мистецтва, джерелознавства, маргіналістики та інших напрямів наукових досліджень. Докладні наукові описи кириличних стародруків, зафіксовані в каталогах, уможливлюють дослідження походження книжкових пам'яток, історії їх побутування, їхнього впливу на розвиток суспільства. Каталоги кириличних стародруків – це важливий сегмент бібліографії стародруків і загалом книжкових пам'яток та підґрунтя для систематизації знань у цьому напрямі. Аналіз кириличної традиції та її стародруків за допомогою наукової каталогізації і процесів опису дає змогу виявити особливості кириличного книговидання в процесі його унікальної еволюції. Це, насамперед, сприяє розумінню ролі кириличних стародруків у культурному житті слов'янських народів і загалом у розвитку світової книжкової справи.

Каталоги стародруків є важливим інструментом для сучасної бібліотечної та інформаційної галузі, оскільки забезпечують науково-інформаційну підтримку діяльності бібліотек, архівів і музеїв, сприяють впровадженню сучасних методів дослідження, обліку, збереження й використання книжкових пам'яток. Оцифрування книжкових пам'яток та поява електронних каталогів стародруків набувають особливої актуальності, забезпечуючи онлайн-доступ до культурної спадщини українців.

Каталогізація кириличних стародруків як інструментарій їх наукового дослідження є важливим елементом державної реєстрації давніх книжкових пам'яток та засобом введення української друкованої спадщини в світовий науковий обіг. Ці завдання можуть бути реалізовані шляхом створення електронних видань, електронних каталогів та спеціалізованих баз даних кириличних стародруків з урахуванням тенденцій цифровізації у сфері наукової бібліографії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою цільової комплексної програми науково-дослідної роботи Київського національного університету культури і мистецтв (КНУКіМ) «Бібліотечна, інформаційна та архівна справа як предмет комплексного дослідження: теорія, історія, практика» (державний реєстраційний номер

0124U001231), а також пов'язана з планом наукової та навчально-методичної роботи кафедри інформаційних технологій КНУКіМ.

Мета дослідження – виявити та проаналізувати каталоги стародрукованих кириличних видань як складник бібліографії книжкових пам'яток.

Відповідно до поставленої мети передбачено вирішення таких **завдань**:

– дослідити українську та закордонну історіографію бібліографування кириличних стародруків;

– виокремити періоди бібліографування кириличних стародруків, ґрунтуючись на виявлених загальних тенденціях та особливостях бібліографічної діяльності на різних етапах розвитку наукової каталогізації;

– виявити та детально охарактеризувати історію бібліографування кириличних стародруків від її зародження до початку XX ст. та встановити особливості тогочасних описів кириличних стародруків;

– репрезентувати стан бібліографування кириличних стародруків протягом XX ст. – перших десятиліть XXI ст.;

– окреслити здобутки українських фахівців у галузі бібліографічного опрацювання давніх друкованих пам'яток як важливий складник введення української друкованої спадщини в світовий науковий обіг;

– проаналізувати створені каталоги за видами, простежити їх трансформацію внаслідок розвитку цифрових технологій.

Об'єктом дослідження є наукові каталоги, бібліографічні покажчики та інші видання бібліографічного характеру з описом кириличних стародрукованих видань.

Предметом дослідження є специфіка становлення наукового бібліографування кириличних стародруків та особливості трансформації підходів до бібліографування стародрукованих пам'яток.

Методи дослідження. Вибір методологічного інструментарію дисертаційної роботи зумовлений міждисциплінарною спрямованістю її проблематики, тому ґрунтується на застосуванні комплексу дослідницьких підходів та методів наукового пізнання. Метод термінологічного аналізу використано для уточнення понятійного апарату предметної галузі дослідження. У роботі використано універсальні методи дослідження: історичний, хронологічний, порівняльний, аналітичний, структурно-логічний, бібліографічної евристики, компаративний й термінологічний. Сукупність книгознавчих та бібліографічних методик застосовано для вивчення структури наукових каталогів, окремих описів, вибраних позицій бібліографії тощо.

Хронологічні межі дослідження. У дисертації проаналізовані наукові каталоги та бібліографічні описи кириличних стародруків, створені з кінця XVIII ст. дотепер, з урахуванням зародження бібліографії кириличних книг давнішого періоду.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що:

уперше:

– комплексно досліджено каталоги кириличних стародруків XVIII–XXI ст. як складник бібліографії книжкових пам'яток;

– на підставі виявлених тенденцій та особливостей бібліографічної діяльності запропоновано періодизацію наукової каталогізації кириличних стародрукованих видань;

– класифіковано видовий діапазон каталогів стародрукованих кириличних видань (за структурою, формою опису, широтою охоплення);

– прослідковано тенденції трансформації видів наукового опису і форм каталогів стародрукованих кириличних видань та перспективні напрями їх розвитку;

набули подальшого розвитку:

– розкриття інформаційного потенціалу каталогів кириличних стародруків як складників ретроспективної бібліографії, історії книги, книгознавства, пам'яткознавства, джерелознавства, мистецтвознавства та інших галузей знань;

– уявлення про переважаючі види бібліографічних каталогів та покажчиків кириличних стародруків у різні періоди та суміщення бібліографічного опису кириличних видань з іншими формами репрезентації стародруків;

– цілісне опрацювання історіографії каталогізації стародрукованих кириличних видань;

– положення про роль українських фахівців у підготовці наукових каталогів кириличних стародруків як складника бібліографії книжкових пам'яток.

Практичне значення одержаних результатів. Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що висновки дисертації можуть бути використані для подальших наукових досліджень у сфері бібліографознавства, історії книги, книгознавства, пам'яткознавства, культурології, джерелознавства, мистецтвознавства, а також в освітньому процесі профільних закладів вищої освіти, які здійснюють підготовку фахівців зі спеціальності 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа», суттєво доповнюючи змістовий складник освітніх компонент «Бібліографознавство», «Історія книги», «Історія видавничої справи», «Книгознавство», «Пам'яткознавство та джерелознавство».

Особистий внесок здобувача. Дисертацію виконано самостійно, викладені наукові результати, висновки і рекомендації дослідження належать автору особисто.

Апробацію результатів дослідження здійснено на міжнародних наукових конференціях: «Адаптація завдань і функцій наукової бібліотеки до вимог розвитку цифрових інформаційних ресурсів» (Київ, 2013), «Інформація, комунікація та управління знаннями в глобалізованому світі» (Київ, 2022), «Інформаційна освіта та професійно-комунікативні технології XXI століття» (Київ, 2022) та всеукраїнських наукових конференціях: «Українська писемність та мова в манускриптах і друкарстві» (Київ, 2014), «Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України. III Краєзнавчі читання пам'яті Петра Тронька» (Київ, 2015), «Інформаційна діяльність, документознавство, бібліотекознавство: історія, сучасність, перспективи» (Київ, 2017), «Актуальні питання, проблеми

та перспективи розвитку гуманітарних наук у сучасному соціокультурному просторі» (Київ, 2022, 2023).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 13 одноосібних наукових публікаціях, а саме: 4 статті у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України, 1 – у закордонному науковому виданні, 8 праць апробаційного характеру.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (410 позицій) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 270 сторінок, із яких 182 – основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано вибір теми дослідження, сформульовано мету та завдання, визначено об'єкт і предмет, наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, наведено методи дослідження, відомості про апробацію результатів дослідження та публікації автора.

У **Розділі 1 «Бібліографування кириличних стародруків як об'єкт наукового вивчення»** на підставі аналізу залучених джерел за темою роботи встановлено, що питання створення бібліографічних каталогів і покажчиків кириличних стародрукованих пам'яток та вивчення їхніх основних особливостей упродовж часу їх наукового опрацювання у різних країнах не були предметом поглиблених наукових студій.

У *підрозділі 1.1 «Історіографія дослідження бібліографування кириличних стародруків»* систематизовано й проаналізовано наукові праці провідних українських і закордонних учених у галузі дослідження бібліографування кириличних стародруків, які стали підґрунтям для розроблення теоретико-методологічних засад каталогізації пам'яток кириличного друку кінця XV – початку XIX ст.

Окремі аспекти історії бібліографування кириличних стародрукованих пам'яток певною мірою розкриті у наукових розвідках з історії книги й кириличного книговидання, діяльності окремих друкарень, книжкового пам'яткознавства. Огляд вже опублікованих робіт міститься в передмовах і вступах до наукових каталогів. Відомості з історії формування каталогів подаються у публікаціях, що висвітлюють роботу бібліотек, музеїв, архівів – сховищ кириличних стародруків; у роботах біографічного характеру про діяльність бібліографів стародруків; у рецензіях і відгуках на каталоги кириличних видань.

На підставі всебічного аналізу фахових публікацій констатовано відсутність монографічних досліджень або ж спеціалізованих статей, які комплексно розкривали б проблематику створення бібліографії давньої кириличної книги, насамперед такого її компонента, як кириличні стародруковані пам'ятки, тобто видання, опубліковані з кінця XV до початку XIX ст.

У підрозділі 1.2 «Методологічні засади підготовки й дослідження каталогів кириличних стародруків» виокремлено періоди становлення бібліографування кириличних стародрукованих пам'яток, охарактеризовано їхні особливості та методичні розробки з їх наукового опису, уточнено ключові концепти дослідження.

Науковий каталог кириличних стародруків, як результат теоретичних та експериментальних досліджень, – це бібліографічне видання, яке містить систематизований перелік пам'яток кириличного друку у вигляді упорядкованої сукупності бібліографічних записів, а також розгалужений науково-довідковий апарат, що може включати пояснювальні тексти, коментарі, різні покажчики тощо. Каталогізація пам'яток кириличного друку – це процес забезпечення повноти обліку і пошуку джерел бібліографічної інформації про кириличні стародруки як повноцінний інформаційний ресурс, що подає дані про їхній зміст, авторів, укладачів, редакторів, видавців, рік і місце друку, особливості художнього оформлення та поліграфічного виконання.

В історії бібліографування кириличних стародрукованих пам'яток вирізняються такі періоди: донауковий період обліку кириличних книг або практичної бібліографії (XI – до кінця XVIII ст.); період емпіричного накопичення інформації про кириличні видання й примірники (кінець XVIII – початок XX ст.); власне науковий період описової каталогізації (1920-ті – кінець 1970-тих рр.); аналітико-синтетичний (з 1980-х рр. дотепер). Перші спроби укладання методичних рекомендацій належать українським книгознавцям С. Маслову та І. Огієнку. Методичні рекомендації у вигляді окремих публікацій і в поєднанні з друкованими каталогами укладалися А. Зьорновою, Т. Камєнєвою, В. Лук'яненко, О. Гусєвою, Є. Немировським, І. Поздєєвою, І. Полонською, Н. Черкашиною. Методичні засади опису кириличних стародруків розроблялися українськими дослідниками Я. Ісаєвичем, Я. Запаско, Г. Ковальчук, Н. Бондар та ін.

Методичні розробки з наукового опису кириличних стародруків містять рекомендації щодо аналізу структурних елементів книг, їх фахової ідентифікації, специфіки роботи з дефектними примірниками для їх атрибуції, опису особливостей оправ, паперу, фіксації маргіналій і провенієнцій, історії побутування, релевантних бібліографічних джерел тощо.

У **Розділі 2 «Становлення і розвиток наукового бібліографування кириличних стародрукованих пам'яток»** уміщено результати дослідження особливостей бібліографування пам'яток кириличного друку в XIX – на початку XX ст.

У підрозділі 2.1 «Витоки бібліографування кириличних стародруків» йдеться про найдавніші бібліографічні тексти в кириличних книгах.

Розвиток бібліографії знаменує створення каталогів монастирських бібліотек, які укладалися із метою обліку книг монастирів як духовних, культурних і освітніх осередків того часу. Одним із видів облікових бібліографічних джерел із фіксацією кириличних книг є візитаційні описи майна монастирів з великими книжковими збірками. Особливо важливими є

описи чернечих осередків при яких працювали друкарні – Унівського, Почаївського, Супрасльського та ін.

Окремий вид бібліографії стародруків становлять книготорговельні каталоги, які публікувалися з середини XVIII ст., зокрема, «Такса книг» друкарні Почаївського монастиря (1760), «Таха ksiąg» друкарні Львівського братства (1761), «Табель цены книгам печатным» друкарні Києво-Печерської лаври (1774).

У підрозділі 2.2 «Спеціалізовані каталоги та неспеціалізовані бібліографічні джерела з описом кириличних стародрукованих пам'яток XIX – початку XX ст.» простежено тенденції та виявлено особливості укладання каталогів кириличних стародруків упродовж зазначеного періоду.

Розвиток бібліографії кириличних книг у першій половині XIX ст. пов'язаний з іменами В. Анастасевича, П. Кеппена, М. Максимовича. З працею М. Максимовича «Книжная старина южнорусская» пов'язують зачатки української ретроспективної національної бібліографії.

У 1820–1830-х рр. були укладені каталоги приватних антикварних бібліотек, в яких зберігалися унікальні й рідкісні кириличні видання. Вагомим внеском в опис слов'янських стародрукованих пам'яток у XIX ст. стали каталоги В. Ундольського (згодом доопрацьовані А. Бичковим, О. Вікторовим, Я. Головацьким) та І. Каратаєва. До розробки бібліографії кириличних видань XV–XVIII ст. долучалися українські бібліографи А. Криловський, І. Левицький, А. Петрушевич та ін.

У другій половині XIX – на початку XX ст. тривав облік та упорядкування рукописних і книжкових збірок академічних і семінарських бібліотек, які зберігали значну кількість кириличних стародруків (каталог збірки Київської духовної академії, А. Криловський, 1890–1915 та ін.).

В останні десятиліття XIX – на початку XX ст. публікуються каталоги книжкових фондів різних установ, товариств, музеїв («Каталог книг церковно-славянской печати» зі збірки Церковного музею у Львові, І. Свєнціцький, 1908), давньосховищ (опис книг Давньосховища єпархіального історико-статистичного комітету, Ю. Сіцінський, 1908), а також описи кириличних пам'яток, підготовлені з нагоди проведення ювілеїв, виставок («Каталог церковнославянских рукописей и старопечатных книг кирилловского письма, находящихся на Археологическо-библиографической выставке в Ставропигийском заведении», А. Петрушевич, 1888) та ін. У процесі проведення історико-книгознавчих досліджень (наприклад, вивчення книжкових пам'яток у сховищах різних міст В. Перетцем та його учнями, роботи з історії кириличного друку І. Огієнка та діяльності друкарні Києво-Печерської лаври Ф. Титова) в якості допоміжних матеріалів формувалися бібліографічні матеріали, що містили інформацію про кириличні стародруки.

Стійкий інтерес до пам'яток кириличного друку відзначався і серед дослідників-славістів інших країн, які укладали відповідні каталоги з описом кириличних видань (чехи Й. Домбровський, Ф. Дуріх та В. Ганка, 1852; П. Й. Шафарик, 1829; румуни Й. Біану й Н. Ходощ, 1910; серб Л. Стоянович, 1901, 1903; болгарин Б. Цонєв, 1910, 1920 та ін.).

У підрозділі 2.3 «Удосконалення методики наукової каталогізації кириличних стародруків у XX ст.» зафіксовано, що у 1920–1930-х рр. бібліографування й дослідження кириличних стародруків відбувалося в процесі впорядкування фондів книгозбірень і накопичення досвіду їх обліку.

Опрацювання кириличних видань через їх церковне призначення (зазвичай, у переважній більшості) у період зміцнення більшовицької влади було визнане як непотрібне і навіть шкідливе, часто даючи привід для репресій проти установ і дослідників. Це змусило багатьох фахівців працювати «в шухляду» або взагалі відмовлятися від подальших досліджень. Утім, на базі великих бібліотек, музеїв та інших установ, що зберігали давні видання, фрагментарне вивчення давніх видань тривало: укладалися картотеки, каталоги виставок, публікувалися огляди стародрукованих фондів окремих збірок та ін.

Активне опублікування каталогів з описом стародруків відновилося лише у 1950-х рр. Головні науково-інформаційні та методичні центри у галузі бібліографії зосереджувалися в Москві та у Ленінграді, де укладалися каталоги з описами українських, білоруських та російських друків – головним чином інкунабульних видань, серед яких й кириличні. Каталоги з описом стародруків подеколи суміщалися з альбомами ілюстрацій і художнього оформлення («Українські книги кирилівського друку XVI–XVII ст.», Т. Камєнева, О. Гусєва, І. Полонська, 1976–1990).

Створювалися також каталоги окремих збірок бібліотек, музеїв, друкарень (каталог стародруків Чернігівської друкарні, Т. Каменєва, 1959; каталог слов'янських видань кириличного друку XV–XVIII ст. з фондів Державної публічної бібліотеки УРСР, С. Петров, Я. Бирюк, Т. Золотар, 1958; каталог кириличних стародруків Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника, М. Кубанська-Попова, 1971).

Для бібліографії кириличних стародруків важливе значення мав проєкт зі створення зведеного каталогу слов'янських першодрукованих видань XV–XVII ст., який реалізовувався в СРСР упродовж 1970–1980-х рр. (Є. Немировський, Ю. Лабинцев), що сприяв виявленню й опису кириличних стародруків. Результатом проєкту стали розробки методичного характеру й опублікування списків видань окремих хронологічних періодів або друкарень, наприклад, Супрасльської.

У **Розділі 3 «Трансформації підходів до бібліографування кириличних стародруків»** охарактеризовано особливості бібліографування кириличних книжкових пам'яток в Україні й закордоном з 1980-х рр. дотепер.

У підрозділі *3.1 «Бібліографування кириличних стародруків у 1980–2020-х рр. : український досвід»* проаналізовано історію створення каталогів кириличних видань українськими фахівцями.

Унаслідок дослідження й опису кириличних стародруків упродовж зазначеного періоду видавалися каталоги та описи або повного зібрання книг невеликих книгозбірень, або окремих груп кириличних пам'яток, виділених за певною ознакою (хронологією або географічними межами, друкарнею тощо, зокрема каталог з описом кириличних видань Державної історичної бібліотеки УРСР, Г. Варварич, 1981–1984; та ін.), каталоги з описом друків окремих

видавців або друкарень (каталог видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII–XX ст. Музею книги і друкарства України, В. Бочковська, Л. Хауха, 2008; та ін.), каталоги окремих збірок бібліотек і музеїв (каталог стародруків 1494–1764 рр. Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, О. Полегайлов, 1999; та ін.). Найважливішим досягненням розвитку української бібліографії стародрукованих пам'яток став каталог стародруків, виданих в Україні у 1574–1800-х рр. (Я. Запаско і Я. Ісаєвич, 1981–1984).

Провідними центрами з вивчення й опису стародрукованих пам'яток стають найбільші українські книгозбірні, які завдяки зберіганню у своїх фондах значної кількості кириличних видань проводили книгознавчі дослідження, укладали наукові каталоги з описами своїх фондів, вносили уточнення й доповнення до описів, надавали методичну допомогу різним інституціям (тематичні випуски з описом кириличних видань XVI–XVII ст. Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника, Я. Ісаєвич, В. Фрис, О. Колосовська, О. Гацкова, 1993–2002). Методичним центром державного значення із опису стародрукованих книг стала одна з найбільших збірок пам'яток кириличного друку в світі – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, де було видано каталог кириличних стародруків XV–XVII ст. (Н. Бондар, Р. Кисельов, 2008).

Опис ранніх кириличних видань традиційно вводився до складу хронологічних колекцій першодруків або описувався окремо (каталог стародруків кириличного шрифту XV – першої половини XVI ст. з фондів Одеської наукової бібліотеки ім. М. Горького, В. Райко, 1998, 2021). Серед бібліографічних покажчиків кириличних стародруків, опублікованих в Україні, є оригінальні видання, тематика яких закцентована на особливостях одного із компонентів опису – оправах, власницьких записах тощо, які є самобутніми вартісними документальними джерелами (зокрема, каталог маргіналій у стародруках кириличного шрифту XV–XVII ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, М. Шамрай, 2005). В останні роки видано каталоги з описом стародруків з приватних і монастирських збірок (зокрема, Унівської Успенської лаври, Ю. Ясіновський, 2017). Часто каталоги кириличних стародруків суміщуються з науковими розвідками з їх дослідження, додатками, покажчиками, альбомами ілюстрацій.

У підрозділі 3.2 «Стан бібліографування кириличних стародруків за кордоном» узагальнено напрацювання зі створення наукових каталогів з описом кириличних стародруків в країнах, де зберігається їх найбільша кількість – РФ, Білорусі, Польщі, Сербії, Литві, Чехії, Болгарії, Угорщині, Великобританії та інших країнах.

Новий етап у бібліографуванні кириличних стародруків, починаючи з 1980-х рр., позначений формуванням національних бібліографій, репертуарів окремих друкарень, підготовкою зведених каталогів за хронологією або друкарнями з описом видань з різних збірок різних країн. Зокрема, у Росії опрацьовувалися фонди кириличних стародруків, створювалися попримірникові описи каталогів окремих бібліотек, видавалися каталоги регіональних збірок тощо. У Білорусі в 1980-х рр., як прояв процесу

формування національної бібліографії, було видано каталог «Кніга Бєларусі» з описом кириличних книг XVI–XVIII ст. (Г. Голенченко, 1986). Провідним центром з опису кириличних стародруків є Центральна наукова бібліотека імені Я. Коласа НАН Білорусі, яка видала окремі випуски каталогу кириличних видань XVI–XVII ст. (О. Титовець, О. Губанова, П. Скурко, 2017, 2019).

Дослідження й бібліографування кириличних стародруків активізувалося з 1980-х рр. у східних і південних слов'ян, угорців і румунів. Серед опублікованих бібліографічних праць – в Угорщині каталог кириличних стародруків Маріяповчанського монастиря (Е. Ойтозі, 1982); у Чехії – зведений каталог кириличних і глаголичних стародруків у чеських книгозбірнях (Ф. Соколова, 1997); у Болгарії – каталог видань 1508–1878-х рр. староболгарською мовою (Н. Теодосієв, 2007); у Литві – каталог кириличних видань 1525–1839-х рр. найдавнішої литовської книгозбірні Віленського університету (І. Кажуро, 2013), у Польщі – каталог Національної бібліотеки у Варшаві (С. Журавінська, З. Ярошевич-Переславець, 2004); каталоги кириличних видань у збірці Музею замку у Ланьцуті (В. Вітковський, 1994), православних парафій Малопольського воєводства (Р. Дубець, 2010) та бібліотеки монастиря василіан у Варшаві (Б. Лєпак, 2013) та ін.

У великих збірках багатьох країн Європи й США давні кириличні друки й рукописи опинялися як артефакти незрозумілої мови й далекої культури, завдяки чому тут збереглися унікальні примірники. Вони, наприклад, відображені у зведеному каталозі кириличних видань британських й ірландських сховищ (Р. Клемінсон, К. Томас, Д. Радославова та А. Вознесенський, 2000).

У підрозділі 3.3 «Видовий діапазон каталогів кириличних стародруків і його трансформація у контексті цифрової модернізації» на підставі аналізу каталогів кириличних стародруків виокремлено їхні види за певними ознаками.

Найбільш репрезентативними серед каталогів кириличних стародруків є зведені каталоги, що об'єднують відомості певного хронологічного періоду (кириличні інкунабули, палеотипи, видання другої половини XVI ст.). Каталоги різняться за принципом укладання національних бібліографій, коли описи видань кириличного друку об'єднані з іншими; за критерієм охоплення матеріалу – каталоги окремих сховищ (бібліотек, музеїв, навчальних закладів, релігійних осередків), в яких зберігаються кириличні стародруки.

За формою організації матеріалу серед каталогів кириличних стародруків вирізняються хронологічні, географічно-хронологічні, алфавітні й систематичні. За формою представлення матеріалу каталоги поділяються на однорівневі й дворівневі, різниця між якими полягає в їх призначенні – короткий список чи реєстр видань одного сховища, надрукованих у певний хронологічний період, або включення до описів основних і факультативних структурних елементів.

На увагу заслуговують наукові описи певних груп кириличних видань за опублікуванням маргіналій, наявністю цінних оправ, виділенням груп за тематикою. За формою реалізації сучасні каталоги кириличних стародруків можуть бути друкованими чи електронними. Наразі укладання каталогів

кириличних стародруків поєднується з книгознавчими й мистецтвознавчими дослідженнями, супроводжується публікацією ілюстрацій, різними додатками. Друковані каталоги кириличних стародруків збірки, електронна база даних «Кириличні стародруки», сканований традиційний картковий каталог (іміджкаталог) колекції кириличних видань, а також повнотекстові електронні копії кириличних стародруків представлено на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Перспективним є розширення опису видань і примірників у базі даних із залученням матеріалів опублікованих бібліографічних джерел, об'єднання всіх ресурсів системою відсилок, включення коротких описів видань до зведеного каталогу книгозбірні, використання ресурсів для подальшого формування ретроспективної національної бібліографії й формування Державного реєстру книжкових пам'яток, експортування описів для формування зведених ресурсів регіонального, наприклад, європейського й світового обліку.

ВИСНОВКИ

Здійснене дослідження дає підстави зробити такі висновки:

1. Кириличні стародруковані видання є важливим складником книжкової спадщини людства – описана в каталогах і введена в науковий обіг інформація про них надає відомості з історії книговидання, мистецтва художнього оформлення книг та їх розповсюдження, діяльності регіональних друкарень, граверної справи. Інформаційний потенціал каталогів з описом особливостей примірників демонструє різноманітний фактографічний матеріал про їхніх власників, печатки, екслібриси, переміщення книг, їх придбання й ціни, виготовлення оправ, вивчення й редагування текстів тощо.

Виявлення кириличних стародрукованих видань, їх каталогізація, опис та атрибуція є передумовою і складником їх дослідження у галузях ретроспективної бібліографії, історії книги, книгознавства, книжкового пам'яткознавства, мистецтвознавства, джерелознавства та ін. Опис видань і примірників кириличних стародруків відіграє важливу роль у формуванні національних бібліографій і державній реєстрації давніх книжкових пам'яток.

2. Відсутність окремих монографічних досліджень або ж спеціалізованих статей, які комплексно розкривали б проблематику створення бібліографії давньої кириличної книги, насамперед такого її компонента, як кириличні стародруковані пам'ятки (видання опубліковані від XV до двох перших десятиліть XIX ст.) є свідченням актуальності запропонованої в дисертаційній роботі проблематики.

Дослідження кириличних стародруків представлене науковими працями провідних українських та закордонних учених-бібліографів, які стали вагомим підґрунтям для розроблення теоретико-методологічних засад каталогізації пам'яток кириличного друку XV – початку XIX ст. Історія бібліографування кириличних стародрукованих пам'яток певною мірою розкрита у наукових розвідках з історії книги й кириличного книговидання, діяльності окремих друкарень, книжкового пам'яткознавства. Матеріали з історії каталогізації

кириличних стародруків містяться у передмовах і вступах до наукових каталогів та публікаціях, що висвітлюють роботу бібліотек, музеїв, архівів, котрі є сховищами цих пам'яток. Фактографічний матеріал надають й наукові розвідки біографічного характеру про діяльність бібліографів стародруків, рецензії і відгуки на каталоги кириличних видань. Вивчення наукової каталогізації кириличних стародруків тематично пов'язане з працями з історії формування національних бібліографій, з питань державної реєстрації книжкових пам'яток, створення електронних ресурсів у вигляді каталогів та баз даних тощо. Важливим джерелом для аналізу процесів наукової каталогізації кириличних стародруків є методичні напрацювання з дослідження й опису стародруків, їх класифікації, ідентифікації й атрибуції.

3. У бібліографуванні кириличних стародрукованих пам'яток вирізняються чотири основні періоди, для яких характерними є певні тенденції та особливості бібліографічної діяльності:

– донауковий період обліку кириличних книг або практичної бібліографії (XI – до кінця XVIII ст.), який ділиться на два підперіоди: XI – кінець XV ст., коли з'явилися найбільш давні бібліографічні тексти, пов'язані з бібліографуванням слов'янських книжкових пам'яток; XVI ст. – кінець XVIII ст., коли почали видаватися перші друковані книги; характеризується створенням облікових та інвентарних описів книг або бібліотек, списків рекомендованих або заборонених книг, книготорговельні каталоги;

– період емпіричного накопичення інформації про кириличні видання й примірники шляхом їх опису, укладання й видання спеціалізованих каталогів (кінець XVIII – початок XX ст.);

– власне науковий період описової каталогізації, пов'язаний з розвитком бібліографії як науки (1920-ті – кінець 1970-тих рр.); відбувається напрацювання й уніфікація методичних засад формування описів, укладаються каталоги окремих збірок, давніх друкарень, приділяється увага опису найдавніших кириличних стародруків; попри актуальність тематики з огляду на необхідність збереження книг унаслідок історичних переміщень, їх обліку і введення у науковий обіг проблематика опису й дослідження кириличних книг стає небезпечною, що позначається на суттєвому зменшенні публікацій у 1930–1950-х рр.;

– аналітико-синтетичний (з 1980-тих рр.) – період розвитку сучасного наукового знання про бібліографування стародруків; характеризується підготовкою різноманітних видів каталогів та робіт синтетичного характеру, в яких поєднується опис стародруків з їхнім науковим дослідженням, альбомом ілюстрацій, опублікуванням документів тощо, а також активним впровадженням у практичну бібліографічну діяльність сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

4. Переважаючими видами бібліографічного представлення кириличних стародруків упродовж XI–XVIII ст. були інвентарні й охоронні описи монастирських бібліотек, списки книг установ і приватних осіб, переліки «дозволених» і «заборонених» книг. З початком книгодрукування з'являються книготорговельні каталоги. Кінець XVIII – початок XX ст. характеризується

появою друкованих бібліографічних покажчиків і каталогів, накопиченням інформації про кириличні видання різних періодів, починаючи від XV–XVI ст., у формі зведених каталогів та описів бібліотек установ і навчальних закладів, монастирів, приватних збірок, в яких фіксувалися особливості примірників, стан їх збереження, власницькі записи, іноді вартість і ціна. Упродовж 1920–1970-х рр. видаються каталоги бібліотек та музеїв, зведені бібліографічні списки, приділяється увага підготовці каталогів окремих друкарень. Для 1980-х рр. характерне акцентування уваги фахівців різних країн на описах книг, що розвивають національну бібліографію; тривають роботи з підготовки каталогів окремих збірок, давніх друкарень, зведених каталогів за хронологічним, географічним, видавничим та іншими критеріями.

5. Українські фахівці активно долучалися й до опрацювання методичних засад обліку й опису кириличних книг, а також до підготовки каталогів і покажчиків. Серед них І. Свенціцький, Я. Головацький, І. Левицький, Ю. Сіцінський, А. Петрушевич, А. Криловський, В. Перетц Є. Рєдін та ін. У галузі бібліографічного опрацювання давніх друкованих пам'яток як важливого складника введення української друкованої спадщини у світовий науковий обіг і формування національної бібліографії найбільшим здобутком українських дослідників став каталог стародруків, виданих в Україні у 1574–1800 рр. (Я. Запаско і Я. Ісаєвич, 1981–1984). Наразі опубліковані каталоги з описом фондів окремих збірок, видань друкарень або видавців (Києво-Печерської, Почаївської, І. Федорова, П. Мстиславця, М. Сльозки, Ф. Скорини) з акцентуванням уваги на описі маргіналій, цінних оправ і окладів.

6. Каталоги стародрукованих кириличних стародруків доцільно розрізняти за структурою, формою опису, широтою охоплення видань і примірників. Видовий діапазон каталогів стародруків свідчить, що найбільшу повноту інформації про видання вміщують зведені каталоги, сформовані за хронологією, видом друку, країнами, друкарнями.

Переважаючим видом бібліографічних каталогів і покажчиків кириличних стародруків є описи книг з фондів бібліотек, музеїв, навчальних закладів, церковних осередків, приватних колекцій. За формою організації матеріалу серед каталогів кириличних стародруків вирізняються хронологічні, географічно-хронологічні, алфавітні й систематичні. Переважаючими серед них є хронологічні каталоги, рідше застосовуються географічно-хронологічний і алфавітний способи структурування записів. За структурою і повнотою описів каталоги поділяються на однорівневі, в яких описані тільки видання, і дворівневі, що фіксують також особливості примірників.

7. Бібліографування кириличних видань розвивається не тільки як самостійне явище, результатом якого стають видані друком наукові каталоги, а й як допоміжне, супутнє науковим дослідженням, виконуючи бібліографічну і водночас науково-допоміжну функції шляхом розширення бібліографічної комунікації. В останні десятиліття відбувається трансформація системи каталогізації кириличних стародруків із залученням здобутків цифровізації, внаслідок чого формуються електронні каталоги й бази даних окремих установ,

країн. У перспективі актуальним є створення ширших об'єднаних ресурсів з описом кириличних стародруків.

Подальшого наукового студіювання потребують різні аспекти історії формування національних бібліографій стародруків; репертуар кириличних друкарень і видавців; доробок українських фахівців з бібліографії стародруків; трансформації методичних засад опису, що демонструють опубліковані каталоги; кореляції між описами видань і примірників з їх відображенням у працях з історії книговидання.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Бондар М. А. Каталоги кириличних стародруків: друкована та електронна форма представлення. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2013. Вип. 37. С. 372–381.

2. Бондар М. А. Особливості опису кириличних стародруків в XXI ст. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.* 2014. Вип. 40. С. 351–370.

3. Бондар М. А. Попримірникові каталоги кириличних стародруків як унікальне джерело історико-краєзнавчих досліджень. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2016. Вип. 20. С. 112–121.

4. Бондар М. Українські кириличні стародруки через призму їх наукової каталогізації у XX–XXI ст. *Український інформаційний простір*. 2022. № 2 (10). С. 232–248. DOI : https://doi.org/10.31866/2616-7948.10.2022.269984.

Стаття у закордонному науковому виданні

5. Bondar M. The Type Range of Printed Scientific Catalogs of Cyrillic Old Prints. *Slovak International Scientific Journal*. 2023. № 71. P. 45–51. DOI : https://doi.org/10.5281/zenodo.7925270.

Опубліковані праці апробаційного характеру

6. Бондар М. А. Сучасні тенденції опису кириличних стародруків. *Адаптація завдань і функцій наукової бібліотеки до вимог розвитку цифрових інформаційних ресурсів* : матеріали Міжнар. наук. конф., Київ, 8–10 жовт. 2013 р. Київ, 2013. С. 240–244.

7. Бондар М. А. До історії бібліографування кириличних стародруків музейних збірок України. *Українська писемність та мова в манускриптах і друкарстві* : матеріали 3-ї і 4-ї наук.-практ. конф., Київ, 8 листоп. 2012 р., 11 листоп. 2013 р. Київ, 2014. С. 59–64.

8. Бондар М. А. Попримірникові каталоги кириличних стародруків як унікальне джерело краєзнавчих досліджень. *Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України. III Краєзнавчі читання пам'яті Петра Тронька* : збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 12 листоп. 2015 р. / Національна історична бібліотека України. Київ : НІБУ, 2015. С. 17–22.

9. Бондар М. А. До історії бібліографування українських кириличних стародруків вітчизняними вченими у 70–80 рр. XX ст. *Інформаційна діяльність, документознавство, бібліотекознавство: історія, сучасність, перспективи* : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 25–26 квіт. 2017 р. Київ : [НАКККіМ], 2017. С. 96–99.

10. Бондар М. А. Українське бібліофільство в оптиці сучасної наукової каталогізації. *Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарних наук у сучасному соціокультурному просторі* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 8–9 квіт. 2022 р. Київ : КНУКіМ, 2022. С. 85–88.

11. Бондар М. А. Каталоги приватних збірок сучасної України як джерело дослідження стародрукованих кириличних видань. *Інформація, комунікація та управління знаннями в глобалізованому світі* : збірник матеріалів П'ятої міжнар. наук. конф., м. Київ, 23 черв. 2022 р. Київ : Вид. центр КНУКІМ, 2022. Ч. 1. С. 129–131.

12. Бондар М. А. Початок вітчизняного бібліографування стародруків. *Інформаційна освіта та професійно-комунікативні технології XXI століття* : матеріали XV Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 14–16 верес. 2022 р. Одеса : Астропринт, 2022. С. 41–44.

13. Бондар М. А. Видові особливості сучасних каталогів стародрукованих кириличних видань. *Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарних наук у сучасному соціокультурному просторі* : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф., 8–9 квіт. 2023 р. Київ : КНУКіМ, 2023. С. 140–146.

АНОТАЦІЯ

Гвоздецька М. А. **Наукові каталоги кириличних стародруків як складник бібліографії книжкових пам'яток. –** Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук із соціальних комунікацій за спеціальністю 27.00.03 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» (27 – Соціальні комунікації). – Міністерство освіти і науки України, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, 2024.

Комплексно досліджено розвиток бібліографії кириличних стародрукованих пам'яток XV – початку XIX ст. На підставі виявлених тенденцій та особливостей бібліографічної діяльності запропоновано періодизацію наукової каталогізації кириличних стародрукованих видань. Досліджено специфіку бібліографування кириличних стародруків різних періодів, визначено особливості тогочасних описів кириличних стародруків.

Проаналізовано видовий діапазон наукових каталогів кириличних стародруків та його трансформацію в контексті цифрової модернізації. Репрезентовано здобутки українських фахівців як важливий складник введення української друкованої спадщини в світовий науковий обіг.

Ключові слова: стародруки, бібліографія давньої кириличної книги, кириличні стародруковані пам'ятки, опис кириличних стародруків, науковий каталог кириличних стародруків.

SUMMARY

Hvozdetska M. A. **Scientific Catalogs of Cyrillic Old Prints as a Component of the Bibliography of Book Monuments.** – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for the Candidate of Science Degree in Social Communications, Speciality 27.00.03 Book Studies, Library Studies, Bibliographic Studies. (27 – Social Communications). – Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, 2024.

This thesis comprehensively studies the development of the bibliography of Cyrillic old printed monuments of the 15th – early 19th centuries, the peculiarities of the preparation of scientific catalogues and bibliographic indexes with their description throughout the time of their scientific processing to the nowadays in different countries. It is emphasised that Cyrillic old printed editions are an important component of the book heritage of humanity, the information about them described in catalogues and introduced into scientific circulation provides information on the history of book publishing, the art of book design and their distribution, the activities of regional printing houses and engraving.

The Ukrainian and foreign historiography of bibliography of Cyrillic old printed editions is studied. The historiography of the issue includes bibliographic studies of a general nature, scientific investigations into the history of books and Cyrillic book publishing, the activities of individual printing houses, book monument studies, etc.

The history of bibliography of Cyrillic old printed editions of different periods is characterised. The prevailing types of contemporary descriptions of Cyrillic old printed editions are determined. A periodisation of the bibliography of Cyrillic ancient printed monuments is offered: the pre-scientific period of accounting for Cyrillic books or practical bibliography (XI – until the end of the XVIII century), which is divided into two sub-periods: XI – the end of the XV century; XVII century – the end of the XVIII century, 2) the period of empirical accumulation of information about Cyrillic editions and copies (the end of the XVIII – the beginning of the XX century); 3) the actual scientific period of descriptive cataloging (1920s – the end of the 1970s); 4) analytical-synthetic (from the 1980s).

The achievements of Ukrainian specialists in the sphere of bibliographic processing of ancient printed monuments as an important component of introducing Ukrainian printed heritage into the world scientific circulation are presented. It is mentioned that in the area of bibliographic processing of ancient printed monuments as an important component of the introduction of Ukrainian printed heritage into the

world scientific circulation and the formation of national bibliography, the greatest achievement of Ukrainian researchers was the catalogue of old prints published in Ukraine in 1574–1800 (incl. Ya. Zapasko and Ya. Isayevych, 1981–1984). Nowadays, catalogues have been published describing the funds of individual collections, editions of printing houses or publishers (Kyiv-Pechersk, Pochaivsk, I. Fedorov, P. Mstislavets, M. Slozka, F. Skaryna) with an emphasis on the description of marginalia, valuable frames and covers.

Grounded on the analysis of the species range of catalogues of old prints, it is concluded that the most complete information about the publication is contained in consolidated catalogues formed by chronology, type of printing, countries, printing houses.

It is mentioned that bibliography of Cyrillic publications is developing not only as an independent phenomenon, the result of which is published scientific catalogues, but also as an auxiliary, accompanying scientific research, performing a bibliographic and, at the same time, scientific-auxiliary function by expanding bibliographic communication. It is summarised that in recent decades, the system of cataloguing Cyrillic old prints has been transformed with the involvement of the achievements of digitalisation, as a result of which electronic catalogues and databases of individual institutions and countries are being formed. For the future, the creation of broader combined resources with a description of Cyrillic old prints is relevant.

Key words: old prints, bibliography of ancient Cyrillic books, Cyrillic old printed monuments, description of Cyrillic old prints, scientific catalog of Cyrillic old prints.

Підписано до друку 19.11.2024. Формат 60x90 1/24
Ум. друку арк. 0,9
Наклад 100 примірників. Замовлення №468.
Віддруковано на ризографі в видавничому центрі «Просто Друк»
04053, м. Київ, вул. Січових Стрільців, 26А
Тел./факс: 486-50-88, 332-41-10, 277-40-16
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серія ДК №2570 від 27.07.2006 р.